

Проф. др Мирјана Рашевић
Проф. др Мирјана Девеџић
Проф. др Биљана Радивојевић

НАСТАВНО-НАУЧНОМ ВЕЋУ ГЕОГРАФСКОГ ФАКУЛТЕТА УНИВЕРЗИТЕТА У БЕОГРАДУ

ИЗВЕШТАЈ

1. Основни подаци о кандидаткињи и дисертацији

Олица Радовановић рођена је 21.10.1966. године Стањинцу, општина Књажевац. Дипломирала је на Медицинском факултету Универзитета у Нишу 1992. године. Специјализацију социјалне медицине завршила је 2004. године на Медицинском факултету Универзитета у Београду, са темом специјалистичког рада „Сексуално здравље адолесцената“. Године 1998. уписала је последипломске студије на смеру „Демографија“ на Географском факултету у Београду. Последипломске студије завршила је 2010. године одбраном магистарске тезе „Кохортни приступ транзицији фертилитета у источној Србији“ (ментор проф. др Милена Спасовски), чиме је стекла академско звање магистра демографије. Назив примаријуса јој је додељен 2013. године.

Олица Радовановић је првобитно радила у примарној здравственој заштити Здравственог центра Зајечар, а од 1997. године је запослена у Заводу за јавно здравље „Тимок“ Зајечар. У Заводу је посебно ангажована на истраживању феномена недовољног рађања и његових последица у функцији активирања локалних самоуправа за мултидисциплинарни приступ у сагледавању демографских процеса и предузимања релевантних мера за ублажавање идентификованих популационих изазова. Покретач је Комисија за подстицај рађања деце у свим општинама округа Зајечар и Бор и потпредседник Регионалног стручног тима за демографију са седиштем у Заводу. Члан је Српског лекарског друштва, Лекарске коморе Србије, Српског географског друштва и Друштва демографа Србије.

Кандидаткиња је објавила преко 50 научних и стручних радова. Међу њима су и три монографије, *Буџак*, *Заглавак* и *Забрђе*, које је написала са Миодрагом Велојићем. Оне су издате у едицији „Становништво Старе планине“ у периоду од 2003. до 2010. године. Са истим коаутором припрема и нову књигу у овој едицији под насловом *Висок*. Учествовала је са рефератима на великом броју научних скупова. Искуство је стицала и као члан тима за реализацију пет научних пројеката. У свом истраживачком раду Олица Радовановић је фокусирана на питања фертилитета становништва, репродуктивног здравља, демографског развоја и јавних политика на подручју Источне Србије.

Међу најважнијим радовима који су релевантни за тему докторске дисертације, издвајамо следеће:

Тодоровић, М., Радовановић, О. (2000). *Утицај економске развијености простора северног дела на поларизацију демографских процеса у Тимочној крајини*. У Е. Тодоровић (ур.), Регионални развој и демографски токови балканских земаља, 251-262. Ниш: Универзитет у Нишу Економски факултет.

Радовановић, О., Живковић, А., Вучковић, М. (2001). Пронаталитетна политика у локалној заједници. *Зборник радова Матице Српске за друштвене науке 110-111*, 303-312.

Тодоровић, М., Радовановић, О. (2001). *Демографски и економски аспекти насилног прекида трудноће*. У Е. Тодоровић (ур.), Регионални развој и демографски токови балканских земаља, 409-416. Ниш: Универзитет у Нишу Економски факултет.

Радовановић, О. (2002). Characteristics of health and risky sexual behaviour. Зборник резимеа радова са *Првог конгреса социјалне медицине Србије и ЦрнеГоре „Здравље у XXI веку“*, 190. Аранђеловац: Секција за социјалну медицину СЛД, ДЛВ, ДЛЦГ, Институту и заводи за заштиту здравља Србије и Црне Горе.

Вучковић, М., Тодоровић, М., Радовановић, О. (2002). *Еколошки потенцијал подручја Тимочке крајине за живот и репродукцију*. У С. Станковић (ур.), Проблеми ревитализације пограничних крајева Југославије и Републике Српске, 163-166. Београд: Универзитет у Београду Географски факултет.

Todorović, M., Radovanović, O., Tošić, S. (2005). Population of Kladovo and Negotin Municipalities Working Abroad: Cause and Consequences. Demobalk Conference *Migrations, Crises and Recent Conflicts in the Balkans*. Beograd, 27.10-29.10 2005.

Тодоровић, М., Радовановић, О. (2005). Детерминанте обнављања становништва Тимочке крајине у периоду 1991-2003. У С. Стаменковић и М. Грчић (ур.), Србија и савремени процеси у Европи и свету, 457-466. Београд-Тара: Универзитет у Београду Географски факултет, Департман за географију, туризам и хотелијерство ПМФ Универзитета у Новом Саду, Универзитет у Приштини ПМФ Одсек за географију, Универзитет у Нишу ПМФ Одсек за географију.

Тодоровић, М., Радовановић, О. (2006). Абортус – значајан проблем јавног здравља и детерминанта биолошке репродукције. *Зборник радова Матице Српске за друштвене науке 121*, 207-216.

Радовановић, О., Тодоровић, М. (2006). Демографско старење и перспективе Буцака. *Зборник радова Матице Српске за друштвене науке 121*, 479-485.

Радовановић, О., Тошић, С. (2010). Карактеристике и проблеми демографског развоја Тимочке крајине у другој половини XX века. *Зборник радова Матице Српске за друштвене науке 131*, 387-395.

Радовановић, О., Спасовски, М. (2012). *Опадање популационих потенцијала у Тимочној крајини – Резултат депопулације и емиграције становништва у другој половини 20. века*. У М. Грчић и М. Милинчић (ур.), Проблеми и изазови савремене географске науке и наставе, 249-258. Београд: Универзитет у Београду Географски факултет.

Досадашње истраживачко искуство је послужило кандидаткињи да утемељи предмет истраживања и изради докторску дисертацију. Завршену докторску дисертацију под насловом **Транзиција фертилитета и контрола рађања становништва Тимочке крајине**, Олица Радовановић је предала у мају 2016. године. Дисертација има 342 стране основног текста, не рачунајући уводне стране и прилог, у оквиру кога је дата 71 синтетска табела и 27 графикона. Цитирану литературу чине 304 јединице на српском и енглеском језику. Уводне стране (укупно 18) садрже резиме на српском и енглеском језику са кључним речима, списак табела и графикона и попис прилога. На крају дисертације је прилог са 60 документационих табела и анкетни упитник.

2. Предмет и циљ дисертације

Предмет докторске дисертације мр Олице Радовановић је истраживање транзиције фертилитета и контроле рађања у Тимочној крајини у периоду од више од једног века. Истраживање феномена рађања на овом простору је вишеструко занимљиво са демографског, социолошког и здравственог аспекта. Наиме, на овом подручју се међу првима у Европи региструју ниске репродуктивне норме и рађање малог броја деце. Истовремено се дуго региструје рађање на нивоу испод потреба просте репродукције становништва. Саставни део ове појаве је и

распрострањеност великог броја намерних прекида трудноће. Отуда се намеће потреба да се документују ови процеси коришћењем података виталне статистике, пописа становништва и здравствене статистике. Поред тога ауторка се определила да отвори питање детерминистичке основе фертилитета становништва путем статистичких података, секундарне анализе налаза доступних истраживања и резултата анкете спроведене за потребе овог рада. Утврђене су и последице дугог трајања недовољног рађања и ендемије индукованих абортуса у Тимочкој крајини. Посебну пажњу ауторка је усмерила на тенденције истраживаних појава у деценијама које долазе. Поруке из прошлости, чињенице које извиру из садашњости и претпоставке о популационој будућности овог подручја су омогућиле Олици Радовановић да отвори и питање препорука локалним заједницама за ублажавање издвојених демографских изазова.

Дисертација докторанда мр Олице Радовановић има три основна циља. Први циљ рада је утврђивање нивоа и тока одвијања и етапа транзиције плодности женског становништва у Тимочкој крајини од краја 19. до почетка 21. века. Други циљ дисертације је сагледавање транзиције контроле рађања у корелацији са историјски установљеним етапама транзиције плодности женског становништва Тимочке крајине. Трећи циљ рада је мезо и микрорегионално диференцирање транзиције плодности и транзиције контроле рађања Тимочке крајине, у корелацији са факторима који их условљавају и последицама које имају на остале елементе демографских, економских, социјалних и других система геопростора.

3. Основне хипотезе

У раду је дефинисано више хипотеза које су представљале основ за детаљније истраживање транзиције феномена рађања, његових узрока и последица, у Тимочкој крајини. У питању су следеће претпоставке:

1. Транзиција фертилитета у источној Србији започиње знатно раније него у другим претежно руралним подручјима Србије, а детерминисана је временски и регионално у односу на контролу рађања у Тимочкој крајини;
2. Транзиција контроле рађања и метода контроле рађања временски и регионално кореспондира са транзицијом фертилитета женског становништва Тимочке крајине, а детерминисана је у односу на функционално различита насеља (рурална, урбана средина);
3. Промене у нивоу плодности женског становништва у Тимочкој крајини кореспондирају са стањем у појединим развијеним европским земљама, што омогућује потврђивање теорије демографске транзиције и на овом простору;
4. Намерни прекид трудноће доминира у моделу контроле рађања, као одраз несклада између потребе за рађањем жељеног броја деце и начина на који она треба да се оствари;
5. Одлике фертилитета женског становништва су условљене брачним статусом жена, нивоом образовања, активношћу, делатношћу и националној припадности жена. Очекује се да брачна заједница губи своју улогу у рађању деце, те је рађање ван брака у порасту на рачун смањења рађања у браку. Са вишим нивоом образовања женског становништва смањује се обим рађања.
6. Активне жене и жене у секундарној и терцијалној делатности имају нижи ниво рађања у односу на радно неактивне жене и жене примарног сектора. Репродуктивне одлике женског становништва су условљене националном припадношћу жена.
7. Транзиција фертилитета и транзиција контроле рађања је различитог нивоа код аутохтоног и мигрантског становништва.

4. Садржај дисертације

У *Уводном разматрању* кандидаткиња указује на значај изучавања транзиције фертилитета и контроле рађања Тимочке крајине од 19. века до данас преко традиционалног и савременог модела одвијања ових демографских феномена, као и у односу на регионалну диференцираност, уз издвајање појединих детерминишућих фактора и указивање на последице транзиције фертилитета и контроле рађања на овом простору.

У оквиру другог поглавља ове докторске дисертације под насловом *Теоретски оквир и досадашња истраживања транзиције природног обнављања становништва и транзиције контроле рађања у свету и Србији*, разматрани су зачеци научних размишљања о транзицији фертилитета и контроли рађања и анализиран теоријски оквир транзиције фертилитета, транзиције контроле рађања и однос ове две теорије. Посебна пажња посвећена је теорији транзиције фертилитета женског становништва анализом у свету и код нас познате теорије: биолошке теорије транзиције фертилитета (теорија о морталитету, епидемиолошка теорија, биодемографија); економске теорије транзиције фертилитета (теорија о интергенерацијском току богатства, микроекономска теорија фертилитета, теорија прага развоја); културолошке теорије транзиције фертилитета (теорија о социјалној капитацији, идеационе теорије, културолошка теорија, родност и развој). Дат је приказ великог броја научних и стручних радова мултидисциплинарног карактера који се тиче транзиције фертилитета и контроле рађања у свету, Србији и на простору Тимочке крајине. Истакнута су интересовања стручњака различитих профила (лекара, географа, демографа, економиста, етнолога, историчара, итд.) за појаву контроле рађања и опадање нивоа рађања у Тимочној крајини већ више од једног века.

У наредна четири поглавља кандидаткиња објашњава *циљ истраживања, хипотезе истраживања, методе истраживања и територијални оквир истраживања*. Основни циљ овог рада је да се утврди ток и ниво, односно, начини одвијања и етапе транзиције фертилитета женског становништва и промене модела контроле рађања у Тимочној крајини, уз истовремено сагледавање мезо и микрорегионалног диференцирања овог процеса, узрока и последица транзиције и повезаности са главним одликама савременог демографског развоја Тимочке крајине за укупно административно подручје округа Бор и Зајечар, подручја појединих општина и по типовима насеља, што омогућује сагледавање разлика у природном обнављању и транзицији фертилитета градског и сеоског становништва, као и просторних манифестационих облика овог феномена на различитим регионалним нивоима. Централно место докторске дисертације је анализа транзиције фертилитета становништва Тимочке крајине применом трансверзалног и кохортног приступа на основу емпиријске грађе виталне статистике за период 1963-2011. године и пописне статистике из 1953, 2002. и 2011. године везане за податке о женском становништву старијем од 15 година према броју живорођене деце и другим обележјима, као и статистичке обраде емпиријске грађе здравствене статистике и резултата анкетног истраживања рађених у програму: SPSS.15 за статистичку обраду података применом дескриптивне и аналитичке статистике.

Седмо и осмо поглавље докторске дисертације под називом *Транзиција фертилитета женског становништва Тимочке крајине кроз историјске етапе и Транзиција контроле рађања женског становништва Тимочке крајине кроз историјске етапе* је посвећено приказу историјских етапа одвијања транзиције фертилитета крајем 19. и у првој половини 20. века, као и у другој половини 20. века, и обрађен је традиционални и савремени модел контроле рађања, уз издвајање основних одлика намерних прекида трудноће и осталих метода контроле рађања у оба издвојена модела. Коришћена је богата научна и стручна литература мултидисциплинарног карактера и витална и пописна статистика обрађена одговарајућим статистичким методом.

У деветом поглављу докторске тезе *Трансверзални приступ анализи плодности женског становништва Тимочке крајине у периоду 1963.-2011. година* мр Олица Радовановић анализира: опште стопе фертилитета женског становништва по општинама и типу насеља у периоду 1963-2011. године; специфичне стопе фертилитета женског становништва по старости 1981, 1991, 2002.

и 2011. године; специфичне стопе фертилитета женског становништва по брачности 2002. и 2011. године; специфичне стопе фертилитета женског становништва према реду рођења 1981, 1991, 2002. и 2011. године; и просечну старост жене при рођењу детета од 1999. до 2013. године.

Наслов десетог поглавља докторске дисертације је *Кохортна анализа плодности женског становништва Тимочке крајине на основу пописа становништва 1953, 2002. и 2011. године*. У њему ауторка утврђује слику о репродукцији жена у временском периоду дужем од једног века, односно од краја 19. до почетка 21. века путем анализе стопа кумулативног фертилитета. За разлику од трансверзалног приступа, у оквиру лонгитудиналне анализе фертилитета, чији је квантитативан израз стопа кумулативног фертилитета, прецизније и аутентичније је разматрање рађања у једној популацији у времену. С друге стране, кохортни приступ базиран на резултатима пописа становништва има, такође, недостатак. Он се огледа у томе што се фертилитет кохорте посматра за део генерације регистрован у попису који не мора у пуној мери да репрезентује фертилитет своје генерације због утицаја морталитетне и миграторне компоненте. У овом одељку је разматрана висина фертилитета женског становништва Тимочке крајине и његове тенденције, као и зависност између фертилитета и појединих социјалних карактеристика.

Поглавље једанаест ове докторске дисертације под називом *Резултати анкетног истраживања фертилитета женског становништва и контроле рађања жена које живе у иностранству и њихових мајки, баки по мајци и баки по оцу* садржи анализу података добијених анкетањем 242. жене на раду-боравку ван Србије о њиховим ставовима и понашању које се тиче партнерских односа, рађања деце, намерног прекида трудноће и контрацепције.

У дванаестом поглављу *Анализа контроле рађања женског становништва Тимочке крајине у периоду од 1999. до 2011. године* коришћењем података здравствене статистике, кандидаткиња анализира значај абортуса као метода контроле рађања на почетку 21. века на окружном нивоу, одговорно понашање женског становништва према свом репродуктивном и сексуалном здрављу кроз обим пружених услуга здравствене заштите женама у установама примарне здравствене заштите и сагледава саветовање партнера за планирање породице и обим прописаних контрацептивних средстава у саветовалишту за планирање породице у периоду од 1971. до 2011. године. Поред тога, мр Олица Радовановић отвара питање поузданости података које је анализирао и дискутује начине за боље податке у овој сфери. Такође, она дискутује потребу системског препознавања улоге система здравствене заштите у планирању породице кроз мере популационе политике.

Тринаесто поглавље тезе под називом *Детерминанте транзиције фертилитета и контроле рађања становништва Тимочке крајине* има шест потпоглавља, у којима ауторка, користећи доступну научну и стручну литературу мултидисциплинарног карактера, указује на брачност, етнички састав, ендемски сифилис, године старости, активност и образовање женског становништва, просторне одлике, миграције становништва и губитке у ратовима као детерминанте транзиције фертилитета и контроле рађања становништва Тимочке крајине.

Поглавље четрнаест: *Последице транзиције фертилитета и транзиције контроле рађања женског становништва Тимочке крајине* третира кретање популационог потенцијала, просторну редистрибуцију становништва и популационе потенцијале урбаних и руралних насеља, старосну структуру становништва, контингент женског становништва, фазе друге демографске транзиције и могућност промена репродуктивног модела Тимочке крајине.

У петнаестом поглављу под називом *Закључци* се на систематичан и концизан начин сублимирају резултати презентовани у аналитичкој целини научног рада, уз извођење закључака, дискусије која се тиче места Тимочке крајине на демографској карти Србије, Европе и света, препорука за даље истраживање у овој сфери и предлогом мера популационе политике.

5. Остварени резултати и научни допринос истраживања

Остварени резултати истраживања представљени у овој докторској дисертацији су оригинални научни допринос мр Олице Радовановић проучавању транзиције феномена рађања и контроле рађања на примеру Тимочке крајине у периоду од више од једног века. Демографски развој Тимочке крајине, мада представља изазов у истраживачком смислу у науци о становништву, није мултидисциплинарно и комплексно проучаван. Ова дисертација потврђује важност и значај теорије демографске транзиције. Научни допринос се огледа и у чињеници да докторска дисертација промовише свеобухватно проучавање мањих популационих целина у дугој временској серији. Из угла демографије, допринос рада је и што документовано показује последице вишедеценијског суочавања једног простора са рађањем испод нивоа потреба просте репродукције становништва.

Важан допринос дисертације је и синтеза налаза разноврсних истраживања која се баве различитим аспектима испитиваног друштвеног феномена на анализираном простору. Значај докторске тезе огледа се у формирању базе података о рађању и контроли рађања у Тимочкој крајини коју је ауторка израдила на евиденцијама популационе и здравствене статистике и налазима спроведеног анкетног истраживања. Ова дисертација има и апликативан карактер за јавне политике, што је чини посебно битном. Она истовремено омогућава да демографска истраживања постану видљива у локалној средини и да њени грађани препознају добробит научних истраживања уопште.

Указаћемо на најважније резултате докторске дисертације мр Олице Радовановић. Они су презентовани у тексту који следи у синтетској форми, имајући у виду велики број налаза који су квантитативног карактера.

Анализа фертилитета становништва Тимочке крајине у периоду од средине 19. века до краја прве деценије 21. века показује да се почетак и достигнути ефекти демографске транзиције овога подручја на том плану могу упоредити са Београдским регионом и појединим провинцијама високо развијених земаља.

Посебно се издвајају јужни делови посматраног простора који су се већ у периоду 1880-1890. године, изузетно рано у српском и европском контексту, суочили са ниским нивоом фертилитета становништва. Током времена, микрорегионалне разлике које су регистроване крајем 19. века у сфери фертилитета у Тимочкој крајини се постепено смањују и данас оне нису значајне.

Средином 20. века у свим општинама Тимочке крајине је забележен ниво рађања испод потреба просте репродукције становништва. У свим општинама анализираног простора, према последњим цитираним подацима који се односе на 2011, за нешто више од пола века општа стопа фертилитета се готово преполовила.

Уз све нижи ниво рађања становништва Тимочке крајине од друге половине 20. века, са ублажавањем микрорегионалних одступања, значајне савремене одлике фертилитета становништва овог простора су померање рађања ка старијим годинама живота жене, све значајнији пораст рађања ван брака до 2002. године и све нижи удели рађења деце трећег или вишег реда. Паралелно расте број жена које не учествују у репродукцији.

Супротно, рађање у адолесценцији, које је представљало здравствени проблем Тимочке крајине у 19. веку, смањивало се и од краја 20. века на овом подручју бележи се минималан удео жена које рађају на почетку плодног периода.

Посебно је битан резултат који указује да жене данас у Тимочкој крајини рађају у просеку мали број деце независно од низа њихових анализираних социоекономских карактеристика, односно да се смањује интензитет везе између фертилитета и образовања, етничке припадности или, на пример, активности жене у посматраном периоду.

Саставни део феномена ниског и недовољног рађања на простору Тимочке крајине је доминација намерних прекида трудноће у моделу контроле плодности. Почетком анализираног периода намерни прекиди трудноће су реализовани различитим методама, попут вретена, гњечења, отровних трава и слично. Ове интервенције су често пратиле озбиљне компликације као

што су обилна крвављења, секундарни стерилитет, сепса и смрт труднице. Процењује се да је почетком 20. века однос броја индукованих абортуса и порођаја износио 3:1.

Од 1969. до 1986., од године пуне либерализације абортуса у Србији до последње године поузданих података, број намерних прекида трудноће у Тимочкој крајини је око два пута био већи од броја порођаја. Године 1986. регистровано је 2,5 индукованих абортуса на 1 порођај. Мада подаци здравствене статистике о феталној смрти показују да се значајно смањује број намерних прекида трудноће од последње деценије 20. века у Тимочкој крајини, отворено је питање поузданости података и препоручује га за истраживање у наредним годинама.

Битан налаз истраживања је да значај примарне здравствене заштите у очувању и унапређењу сексуалног и репродуктивног здравља женског становништва Тимочке крајине опада од последње деценије 20. века.

Према резултатима пописа становништва који су спроведени од 1948. до 2011. године, у Тимочкој крајини опада број становника најпре у руралним насељима, што је условљено негативном природном и механичком компонентом развоја становништа, а последњих деценија опадање становништва се региструје и у урбаним насељима.

Становништво Тимочке крајине је пола века у процесу популационог старења. На почетку 21. века овај простор прелази из фазе дубоке у фазу најдубље старости становништва.

Последице дуготрајне кризе рађања и дуге историје иселјавања становништва са ових простора су такве да се сужава простор за политичко деловање у функцији његовог одрживог развоја. Томе у прилог говори и да је већ регистрована висина стопе укупног фертилитета испод вредности „магичне линије“ од 1,5 у готово свим општинама Тимочке крајине. Изузеци су Кладово и Мајданпек. У демографској литератури је прихваћено размишљање Питера Мекдоналда, које је засновано на анализи ефеката популационе политике, да је тешка рехабилитација фертилитета у случају пада нивоа рађања испод 1,50 детета по жени.

6. Закључак

На основу анализе и оцене резултата истраживања презентираних у овој докторској дисертацији и њиховог научног доприноса, Комисија са задовољством закључује да је Докторска дисертација написана према захтевима и критеријумима за писање ове врсте рада и у складу са одобреном пријавом. Резултат је самосталног истраживања и представља оригинално научно дело значајно са научног и друштвеног становништа. Отуда Комисија предлаже Наставно-научном већу Географског факултета Универзитета у Београду да прихвати Извештај о прегледу и оцени докторског рада мр **Олице Радовановић**, под називом **Транзиција фертилитета и контрола рађања становништва Тимочке крајине** и одобри јавну одбрану.

Београд, 09.05. 2016.

Проф. др Мирјана Рашевић

Проф. др Мирјана Девеџић

Проф. др Биљана Радивојевић